

De Duitse Orde in de Nederlanden.

De Commanderijen van de Duitse Orde in de Nederlandse gebieden (ca. 1200 – 1500).

Jason Tip.

S4497201.

Begeleider: dr. Bert Roest.

Inhoudsopgave.

- Inleiding	3
- Wat voor invloed had de Duitse Orde op de omgeving in haar gebieden?	6
- Wat was de architectonische invloed van de Duitse Orde op haar omgeving?	14
- Wat was de religieuze invloed van de Duitse Orde in haar gebieden?	17
- Conclusie	21
- Bibliografie	23

Inleiding.

Er is al veel onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de Duitse Orde in Europa en daarbuiten.

Er is veel geschreven over de Duitse Orde en haar activiteiten in het Heilige Land en de Baltische Staten. In vergelijking is er veel minder onderzoek gedaan naar de activiteiten van de Duitse Orde in West – Europa, aangezien de meeste onderzoekers zich richtten op haar militaire activiteiten. Recentelijk is de focus van veel onderzoekers echter aan het verschuiven naar de activiteiten van de Orde in West – Europa, zoals in de Duitse Staten, de Nederlanden en Scandinavië. Eén van de onderzoekers die zijn aandacht heeft gericht op de activiteiten van de Orde in West – Europa is professor J. A. Mol van de universiteit Leiden. In zijn onderzoek richt hij zich onder ander op de herkomstgebieden van de broeders van de Duitse Orde.¹ Professor Mol heeft onder andere onderzoek verricht naar de herkomst van ridderbroeders van de Duitse Orde in het Lijfland.² Naast het onderzoek naar de herkomst van de Duitse broeders richt Mol zich ook op de relatie tussen de Nederlanden en de Duitse Orde, onder andere in zijn boek *De Friese Huizen van de Duitse Orde*. Veel van het onderzoek dat Mol heeft verricht focust zich op de invloed en het aandeel van Nederlanders in de Duitse Orde en de invloed van de Duitse Orde in bepaalde gebieden (Friesland, Utrecht etc.).

Professor J.A. Mol stelt dat de uitbreiding van de Duitse Orde in de Nederlanden pas goed op gang kwam na de kruistocht van 1217 – 1219, waarbij de Duitse broeders een goede indruk achterlieten.³ Er nam een groot aantal Nederlandse ridders deel aan deze kruistocht, waarvan velen grote schenkingen deden aan de Duitse Orde. Deze schenkingen zouden de basis vormen waarop de commanderijen van de Duitse Orde in de Nederlanden gesticht zouden worden. Mol beschrijft de betrokkenheid van de plaatselijke adel bij de stichting van de ordehuizen van de Duitse Orde in Friesland (een trend die we in meerdere plaatsen in de Nederlanden terugvinden).⁴ Naast de steun vanuit de adel beschrijft Mol ook hoe de bisschop van Utrecht de Duitse Orde in Friesland zijn steun verleende.⁵ We zien hier dus een orde die met steun vanuit de bovenste lagen van de bevolking stukken land in Friesland onder zijn gezag krijgt, oftewel een orde die banden heeft met alle lagen van de bevolking in het gebied.

In zijn werk *De Landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht* geeft Bart Klück een perfect voorbeeld van hoe de Duitse Orde haar stempel kon drukken op de omgeving waarin ze zich bevond. Klück beschrijft het complex waar vroeger de Utrechtse balije van de Duitse Orde gevestigd was. Uit zijn werk wordt duidelijk hoe groot de plek was die de Duitse Orde vroeger in het stadsbeeld van Utrecht innam.⁶

In zijn werk ‘De Vestiging van de Duitse Orde in Brabant’ vertelt Eduard van Ermen over de vestiging van de commanderijen van de Duitse Orde te Brabant. Uit zijn werk komt de betrokkenheid van de plaatselijke adel met de stichtingen van de commanderijen zeer

---

¹ J. A. Mol, ‘Nederlandse Ridderbroeders van de Duitse Orde in Lijfland. Herkomst, afkomst en carrières.’, *Low Countries Historical Review* 111 (1996), 1 – 29, alhier 4.

² Mol, ‘Nederlandse Ridderbroeders’, 4 – 5.

³ J. A. Mol, *de Friese Huizen van de Duitse Orde* (Ljouwert, 1991) 38 – 39.

⁴ Mol, *Friese Huizen*, 50 – 53.

⁵ Ibidem, 53 – 56.

⁶ Bart Klück, *De Landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht* (Amsterdam, 1995) 5 – 7.

duidelijk naar voren.⁷ Verder wordt in dit werk duidelijk hoe groot de invloed, macht en rijkdom van de Orde in Brabant was.⁸ Alhoewel de Orde in Brabant in de periferie bleef waren ze toch een machtsfactor die een comfortabele inkomstenstroom wist te verzekeren vanuit de omliggende gebieden.

Andere onderzoekers die zich richten op de Duitse Orde in West – Europa kijken naar de structuur en de organisatie van de Orde: hoe lagen de verhoudingen tussen de verschillende ordehuizen, welke regels en eisen werden er aan broeders gesteld, et cetera. Eén van de onderzoekers die zich op dit gebied focust is A. J. Forey, die onderzoek heeft verricht naar het novice schap en de opleiding van aspirant broeders binnen de militaire orders.⁹ In zijn artikel verschaft Forey de lezer veel informatie over de algemene rekruteringspraktijken van de militaire ordes.

De reden dat ik voor de Duitse Orde als onderzoeksonderwerp heb gekozen is heel simpel: ik ben al lange tijd gefascineerd door de geschiedenis van de Kruistochten en de ridderordes die in deze periode ontstaan zijn. De reden dat ik heb gekozen om mijn onderzoeksgebied toe te spitsen op de Nederlanden is simpelweg het feit dat hier in mijn mening nog relatief weinig aandacht aan is besteed. De meeste onderzoekers concentreren zich op de rol van de Duitse Orde in het Heilige Land, het Heilige Roomse Rijk of Pruisen en het Lijfland. Dit is begrijpelijk gezien de grote invloed van de Duitse Orde in deze gebieden tijdens haar bestaan, maar in mijn mening zorgt deze focus er ook voor dat andere gebieden naar de achtergrond worden verdrongen. Met mijn onderzoek hoop ik de aandacht te vestigen op deze gebieden, nieuwe inzichten te verschaffen en mogelijk het onderzoek naar de Duitse Orde in Europa een nieuwe impuls te verschaffen.

De Duitse Orde heeft gedurende enkele eeuwen een belangrijke rol gespeeld in de Nederlanden: ze bemoeiden zich met plaatselijke en internationale politiek, hadden uitgebreide bezittingen en hadden vele mensen in dienst. Hiernaast waren ze een belangrijke culturele, sociale en religieuze factor in veel van de gebieden die ze beheersten aangezien ze naast landsheren ook religieuze leiders waren. Veel van het onderzoek dat is uitgevoerd naar de activiteiten van de Orde in de Nederlanden richt zich echter specifiek op bepaalde regio's als Brabant en Utrecht. Dit is een prima aanpak voor het verkrijgen van gespecialiseerde dieptekennis maar het grote nadeel van deze manier van onderzoeken is dat het bredere perspectief verloren gaat.

In mijn onderzoek ga ik daarom pogen de verschillende regionale onderzoeken samen te voegen tot een overkoepelend geheel. Op deze manier worden de verschillende diepteonderzoeken gebruikt om een breder overzicht te bieden voor de geschiedenis van de Duitse Orde in de Nederlanden in de periode van ca. 1200 – 1500.

De vraag die ik ga proberen te beantwoorden in dit onderzoek is: Op welke manieren oefende de Duitse Orde invloed uit op haar bezittingen in de Nederlanden? Deze vraag wordt in het

---

⁷ Eduard van Ermen, 'De Vestiging van de Duitse Orde in Brabant', in: Jozef Mertens (red.), *Miscellanea Balivia de Juncis* (Bilzen, 1995) 30 – 48, alhier 34 – 36.

⁸ Van Ermen, 'de Duitse Orde in Brabant', 34 – 38.

⁹ A. J. Forey, 'Novitiate and Instruction in the Military Orders during the Twelfth and Thirteenth Centuries.', *Speculum* vol. 61 no. 1 (jan. 1986) 1 – 17.

onderzoek onderverdeeld in verscheidene deelvragen die betrekking hebben op specifiek gebieden van invloed.

De methodologie die ik toepas bij het uitvoeren van dit onderzoek is een vergelijkende methode. Ik zal de verschillende regionale onderzoeken die al zijn uitgevoerd op Nederlandse bodem bestuderen aan de hand van verschillende criteria en mijn bevindingen aan het einde samenvoegen tot een overkoepelende conclusie voor de activiteiten van de Duitse Orde in de gehele Nederlanden. Ik zal me tijdens mijn onderzoek concentreren op de periode 1200 – 1500 aangezien dit de bloeiperiode van de Duitse Orde in de Nederlanden was (vanaf de vijfde kruistocht tot ongeveer de periode van de Reformatie.) Hiernaast zal ik in sommige gevallen naar latere periodes kijken als dit iets substantieels aan het onderzoek toevoegt.

Wat voor invloed had de Duitse Orde op de omgeving in haar gebieden?

Deze vraag ga ik benaderen door aandacht te besteden aan verscheidene factoren: sociale zaken, culturele invloed, politieke invloed en inmenging en de invloed die de Orde had op de plaatselijke economie. Aan de hand van deze factoren ga ik per gebied waar de Duitse Orde in de Nederlanden actief was een analyse maken van haar activiteiten in de desbetreffende gebieden, beginnende met de bezittingen van de Orde in Friesland.

De Duitse Orde in Friesland.

In de dertiende eeuw begon de Duitse Orde met de stichtingen van ordehuizen in het Friese landschap met als eerste gemeenschap het huis te Nes (1243). In de tijd dat de Duitse Orde begon met de expansie van haar bezittingen in Friesland waren er al enkele grote kloosterordes gevestigd in het Friese landschap wat de expansiemogelijkheden van de Duitse Orde beperkte (maar niet onmogelijk maakte).¹⁰ Dit wordt geïllustreerd door het feit dat de Duitse Orde na de stichting bij Nes ook ordehuizen stichtte bij Steenkerk (ca. 1281) en Schoten (1291).

Verondersteld wordt dat de stichtingen van de Duitse Orde in Friesland mogelijk werden gemaakt door dotaties van vooraanstaande inwoners uit de omgeving (bijv. adellijke families). Deze inwoners gaven waarschijnlijk bezittingen als kerken in het beheer van de Duitse Orde.¹¹ Hieruit kunnen we opmaken dat de Duitse Orde sterke sociale banden in het Friese gebied had gezien de verbondenheid van vooraanstaande Friesen met de stichting van hun ordehuizen in het gebied en het prestige dat de Friese families ontleenden aan hun patronage van een (militaire) kloosterorde.¹²

Naast de ondersteuning van verscheidene vooraanstaande Friesen genoot de Duitse Orde ook de steun van de bisschop van Utrecht die goederen en rechten schonk aan het bezitscomplex van Nes en haar dochterstichtingen. Onder de rechten die de bisschop aan de Duitse Orde verleende waren ook de veer – en brugrechten over de Boorne en de Tjonge, ook op die plekken waar de heerweg deze rivieren kruiste.¹³ Gezien het belang van deze verbindingen en de inkomsten die de Duitse Orde uit de tol – en visrechten betrok kunnen we al vaststellen dat de Duitse Orde redelijk wat invloed uitoefende op de economie in de Friese gebieden.¹⁴

Nes en Schoten lagen op deze cruciale kruisigen van water – en landwegen en juist op deze locaties stichtte de Duitse Orde hospitalen bij haar ordehuizen. Deze hospitalen dienden vermoedelijk als opvangcentra voor de armen uit de omgeving en voor reizigers die door Nes en Schoten kwamen.¹⁵

Naast de rechten die de bisschop van Utrecht aan de Duitse Orde schonk verkregen ze ook waardevolle bezittingen waaronder hoeven en landerijen. Als we kijken naar de bezittingen en

---

¹⁰ J. A. Mol, *de Friese Huizen van de Duitse Orde, Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Ljouwert, 1991) 32 – 33.

¹¹ Mol, *Friese Huizen*, 49 – 51.

¹² Ibidem, 50.

¹³ Ibidem, 54.

¹⁴ Ibidem, 54 – 55.

¹⁵ Ibidem, 56.

de koninklijke en grafelijke rechten die de Duitse Orde in Friesland verwierf kunnen we stellen dat ze een economische factor van belang waren in het Friese gebied.¹⁶

De vraag is nu waarom de bisschop van Utrecht zoveel rechten en bezittingen toekende aan de Duitse Orde in Friesland. Deed hij dit puur uit altruïstische overwegingen? Nee, de bisschop had puur politieke motieven in gedachten toen hij de Duitse Orde in Friesland begunstigde. Het gezag van de bisschop (en de graaf van Holland) over Friesland was van oudsher uit beperkt en hing voor een behoorlijk gedeelte af van de samenwerkingsbereidheid van de Friezen. Zolang de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland niet met militair geweld probeerden hun rechten uit te breiden tot landsheerlijkheid werden zij door de (Westerlauwerse) Friezen als dragers van het koningsgezag geaccepteerd tot de definitieve breuk in 1256.¹⁷ Na 1256 verdween het grafelijk schoutenrecht en gingen de Westerlauwerse landgemeenten zichzelf als dragers van de landsheerschappij presenteren.¹⁸ Het begunstigen van Friese geestelijke instellingen paste heel goed in de vreedzame politiek die de bisschop bedreef. Deze begunstigingspolitiek had enkele doelen:

- Nieuwe kloosters met oversten en adelsclientèle werden aan de bisschop gebonden.
- Het lekenement in kerkbeheer werd teruggedrongen.
- Een financieel motief: monniken werden geacht stipter te zijn in de betaling van cijnzen dan leken.

Naast deze elementen leverde de begunstigingen van de bisschop van Utrecht hem veel politieke goodwill op in Friesland. De grootste uitbetaling van deze goodwill ondervonden de bisschoppen van Utrecht tijdens hun campagne tegen Drenthe (1228 – 1231) waarbij ze veel steun ondervonden van de Friese bevolking, opgezweept door de geestelijken in Friesland waaronder de abten, prioren en proosten van de nieuwe kloosters. Ondanks het feit dat de veldtocht een mislukking was en bisschop Otto sneuvelde blijft het een feit dat hij dankzij de begunstigingspolitiek zeer veel steun kreeg van de Friese bevolking. Alhoewel de Duitse Orde in deze tijd nog geen vaste voet aan de grond had in Friesland profiteerden ze wel van de begunstigingspolitiek die de bisschoppen van Utrecht bedreven en werden ze (al dan niet gewillig) politieke medestanders van de bisschop van Utrecht in Friesland.¹⁹ De Duitse Orde profiteerde van de sfeer van religieuze stichtingen die de bisschop in Friesland teweegbracht. Ze maakten gebruik van de gunstige houding wat betreft religieuze ordes en stichtingen om hun eigen invloed uit te breiden.

Tot slot gaan we kijken naar de culturele invloed van de conventen van de Duitse Orde te Nes Steenkerk en Schoten. De Friese huizen van de Duitse Orde misten het ridderement dat andere huizen van de Orde wel kenden. De huizen van de Orde in Friesland waren meer gericht op de eredienst en het gebed.²⁰ Deze ordehuizen hadden derhalve geen ridderbroeders, maar wel priesterbroeders die de zielzorg in hun gebied voor hun rekening namen. Uit verscheidene oorkonden uit de 14^e eeuw kunnen we opmaken dat de broeders van Nes minstens zes parochiekerken in hun beheer hadden.²¹ Naast de broeders en zusters van de Orde dienden ook behoorlijke aantallen lekenbroeders op de conventen in Nes, Steenkerk en

---

¹⁶ Ibidem, 56 – 58.

¹⁷ Ibidem, 58 – 60.

¹⁸ Ibidem, 60 – 61.

¹⁹ Ibidem, 60 – 63.

²⁰ Ibidem, 64 – 65.

²¹ Ibidem, 76 – 77.

Schoten waar ze hielpen met het runnen van de bezittingen die verbonden waren aan de conventen. Het begrip lekenbroeder kan verwarring opleveren in verband met de Duitse Orde, zeker gezien de taken die zij in Friesland vervulden. De lekenbroeders in Friesland werden vermoedelijk gezien als een vorm van serjantbroeder. Serjantbroeders dienden onder de ridderbroeders maar genoten desalniettemin een vooraanstaande positie. De positie van serjantbroeder kennen we ook bij de Tempeliers en de Hospitaalridders.²² Serjanten waren oorspronkelijk gewapende broeders die met de ridders aan gevechten deelnamen en het recht hadden om deel te nemen aan de hoogmeestersverkiezing.²³ Het heeft er alle schijn van dat de lekenbroeders in Friesland volgens de statuten van de Orde werden gezien als serjantbroeders.²⁴ Hier zien we een duidelijke interesse van de plaatselijke bevolking in de werking van de conventen.²⁵ Voor de conventen was het uitermate handig dat ze ondersteunend personeel uit de directe omgeving konden halen. Uit het invloedgebied en de participatie van de plaatselijke bevolking kunnen we opmaken dat de aanwezigheid van de conventen invloed had op de dagelijkse cultuur van de gebieden waar ze zich bevonden.

De Duitse Orde in Brabant.

De Duitse Orde wist in de dertiende en veertiende eeuw drie commanderijen in Brabant te stichten, te weten in Gemert, Bekkevoort en Vught. Alle drie deze commanderijen waren aan de periferie van het hertogdom gelegen. Een vierde commanderij te Pitsenburg had uitgebreide bezittingen in Brabant maar werd bestuurd vanuit Mechelen (een autonome enclave binnen het hertogdom).²⁶

De stichting van de commanderij te Gemert vond plaats onder het initiatief van de heerlijke familie van Gemert, mogelijk omstreeks 1220. De commandeurs van Gemert wisten samen met de plaatselijke heren buiten de rechtstreekse hertogelijke invloedssfeer te blijven. Uit deze samenwerking kunnen we duidelijk de politieke invloed van de Duitse Orde in het Brabantse gebied herkennen.²⁷

Als we vervolgens kijken naar de economische invloed van de Duitse Orde in het Brabantse gebied springt de commanderij Pitsenburg meteen in het oog. Over deze commanderij zijn we het beste ingelicht en het was één van de rijkere commanderijen in het gebied. De stichting van de commanderij is onlosmakelijk verbonden met heer Gillis Berthout met de Baard. Deze commanderij werd ten tijde van de vijfde kruistocht gesticht. Gillis was de zoon van Wouter III, de heer van Mechelen.²⁸ Gillis schonk de eerste bezittingen die later de commanderij te Pitsenburg zouden vormen in 1219 aan de Orde (een gastenhuis en de kapel van Oudenburg met alle inkomsten). Later zou Gillis zelf intreden in de Orde. Walter III Berthout zou deze schenkingen in 1227 aanvullen met weidegrond in Rumst, akkerland in Schriek – Grootlo en de rechten om hout te hakken en vee te weiden in het Waverwoud. In deze periode begon de Orde meer donaties in Brabant te ontvangen, te weten in Vilvoord (omstreeks 1236), tienden van Gilles II Berthout in het Waverwoud (1236), Outgaarden (vanaf 1242) en in Mechelen

---

²² Ibidem, 84 – 85.

²³ Ibidem, 85.

²⁴ Ibidem, 85.

²⁵ Ibidem, 84 – 87.

²⁶ Eduard van Ermen, 'De Vestiging van de Duitse Orde in Brabant', in: Jozef Mertens (red.), *Miscellanea Balivia de Juncis* (Bilzen, 1995) 30 – 48, alhier 32 – 33.

²⁷ Van Ermen, 'de Duitse Orde in Brabant', 35.

²⁸ Ibidem, 34.

waar de Orde al vanaf 1234 over de kapel van Nekkerspoel beschikte.²⁹ Vanaf 1272 begon de Orde een gerichte aankoop – en expansiepolitiek in Mechelen. Omstreeks 1270 begon de commanderij in de hele omgeving van Mechelen renten, tienden, cijzen en gronden te ontvangen. Hier zien we hoe de Duitse Orde met de steun van een vooraanstaande plaatselijke familie een economische macht van belang in Brabant werd met vaste inkomsten en omvangrijke bezittingen.³⁰

In Bekkevoort kwam de commanderij van de Duitse Orde tot stand dankzij de schenkingen van de Arnold van Diest en Willem van Bekkevoort. Arnold van Diest schonk in 1229 zijn allodium te Bekkevoort aan de Duitse Orde. In 1230 schonk Willem van Bekkevoort zijn allodium en zijn gehele leen te Bekkevoort aan de Duitse Orde (met toestemming van hertog Hendrik I). In 1244 kocht de Orde de rechten van ridder Jan van Meerbeek aan het hof van Bekkevoort. In 1255 wist de Orde door middel van ruil de resterende rechten van de hertog op de burch van Bekkevoort te verwerven. Zodra ze de kern van Bekkevoort stevig in handen had begon de Orde aan een expansie in de omliggende dorpen.³¹ Dit proces begon in 1260. Met verschillende stappen verwierf de Orde de tienden van Bekkevoort en molens, cijzen en gronden in de meeste omliggende dorpen. In 1295 telde de bezetting van Bekkevoort twee priesters en acht broeders naast de commandeur. In Bekkevoort zien we hoe de Duitse Orde op alle gebieden het gezag overnam. Ze controleerden de economie, domineerden de politiek in het gebied en vervulden een centrale rol in het culturele en sociale leven in Bekkevoort en omstreken door hun overname van de positie van landsheer.³²

Over het ontstaan van de commanderij te Vught is weinig informatie bekend. De eerste keer dat er een commandeur te Vught wordt genoemd is in 1334. In deze periode verwierf de commanderij ook renten op de oude tiende van de Sint – Lambertus parochie te Vught. Aan deze commanderij waren nooit heerlijke rechten verbonden. Na een verwoesting in 1603 werd de commanderij niet herbouwd. Nieuwere bronnen doen echter een nieuw licht schijnen op de positie van de commanderij te Vught. Broeder Gerard van Tienen bijvoorbeeld wordt in het necrologium van Alden Biesen als pastoor van Vught vermeld.³³ Hiernaast is er nog een mogelijke vroegere verwijzing naar de stichting van de commanderij: in een zeventiende – eeuws handschrift van de balije Biesen wordt verwezen naar Diederik Berthout als stichter van de commanderij te Vught, mogelijk in het kader van de vijfde kruistocht, net zoals de commanderij in Pitsenburg.³⁴ De invloed van de Duitse Orde te Vught lijkt op bepaalde gebieden dus beperkt te zijn geweest. De Orde betrok inkomsten uit enkele renten en bezat geen heerlijke rechten. Hieruit kunnen we opmaken dat de politieke en economische invloed van de Orde te Vught niet uitzonderlijk groot was. Hiernaast leverde de Orde echter wel personeel voor enkele belangrijke religieuze functies wat erop kan wijzen dat hun invloed op dit gebied wel duidelijk merkbaar was en dat ze geïntegreerd waren in het plaatselijke religieuze leven.

Naast de stichtingen en schenkingen die de Duitse Orde in Brabant ontving is het belangrijk om te kijken naar de rechten en privileges die ze ontvingen van plaatselijke heren. Deze

---

²⁹ Ibidem, 35.

³⁰ Ibidem, 35.

³¹ Ibidem, 36.

³² Ibidem, 36.

³³ Ibidem, 36 – 37.

³⁴ Ibidem, 37.

rechten en privileges geven ons een goed beeld van de economische activiteiten van de leden van de Duitse Orde in Brabant en hun aandeel in de handel in het gebied. De Orde verwierf rondom en in Mechelen vele bezittingen, vanwege haar ligging vlakbij Antwerpen en haar verbinden met de Schelde en de Antwerpse haven via de Rupel was Mechelen van aanzienlijke economische betekenis.³⁵ Hiernaast lag Mechelen op het kruispunt van een aantal belangrijke handelswegen naar Brussel, Leuven, Antwerpen etc. Samen met de nabijgelegen commanderij te Pitsenburg vormde Mechelen een spil in de wol – wijn – en zouthandel in 14^e eeuw, voornamelijk vanwege de stapels waarover Mechelen beschikte. Pitsenburg was hiernaast toegewezen aan de balije Koblenz en vormde dus een belangrijke connectie tussen de Brabantse en Duitse gebieden van de Orde.³⁶ De broeders van de Orde in Koblenz waren nauw betrokken met de wijnproductie in het gebied, twee van de belangrijkste afzetmarkten van deze wijn vinden we in Vlaanderen en Brabant (onder andere in Mechelen), nadat de wijn was afgeleverd werden de gebruikte transportschepen en – wagens beladen met wol of zout en teruggestuurd naar Koblenz.³⁷ Door de deelname aan deze handelsstroom konden de broeders van de Duitse Orde zich aanzienlijk verrijken. In Antwerpen verhandelde de Duitse Orde wijn en haring. Vooral wat betreft de wijnhandel kreeg de Duitse Orde veel steun van lokale heren. Omstreeks 1224 verschaftte Floris IV, graaf van Holland de Duitse Orde het recht om één keer per jaar een tolvrije doorgang te maken tussen Ammers en Niemandsvriend voor een schip geladen met 100 vaten wijn.³⁸ Floris IV vulde deze vrijstelling in 1232 aan met de mededeling dat de vrijstelling ook bleef gelden als de tolrechten verpand zouden worden.³⁹ In 1242 vaardigde ook de graaf van Vlaanderen een tolvrijstelling uit in Rupelmonde, deze vrijstelling gold niet enkel voor de schepen beladen met wijn, maar ook voor andere goederen als wol. Ook de hertog van Brabant verleende vrijstellingen aan de Duitse Orde, Jan I verleende in 1280 een tolvrijstelling voor schepen beladen met wijn in Antwerpen en garandeerde een tolvrije doortocht over land, deze vrijstelling werd achttien jaar later door Jan II herhaald.⁴⁰ Rondom 1302 verleende Jan Berthout, heer van Mechelen tevens een vrijstelling van de lasten op wijn.⁴¹ De keure die hij uitschreef en die de hertog van Brabant onderschreef, bevestigde de belangrijke rol van de broeders van de Duitse Orde in de lokale wijnhandel, naast tolvrijstelling verkregen de broeders immers samen met de hertog en de heer het alleenrecht om wijn te drinken en te verhandelen. Buitenstaanders die dit toch wensten te doen moesten voor dit recht betalen.⁴² In de rechten en privileges die de Duitse Orde in Brabant verwierf in verband met de handel en in de rol die de commanderij te Mechelen speelde bij de plaatselijke en interregionale handel kunnen we duidelijk de invloed zien die de Duitse Orde op de plaatselijke economie had.

---

³⁵ Danique Moors, 'Het ontstaan van de commanderij Pitzenburg en de vestiging in Mechelen ca. 1220 – 1300', in: Jozef Mertens (red.), *Adel, ridderorde en erfgoed in het Land van Maas en Rijn* (Bilzen, 2012), 67 – 76, alhier 74.

³⁶ Moors, 'Het ontstaan van de commanderij Pitzenburg', 74 – 75.

³⁷ Ibidem, 74.

³⁸ Ibidem, 75.

³⁹ Ibidem, 75.

⁴⁰ Ibidem, 75.

⁴¹ Ibidem, 75.

⁴² Ibidem, 75.

De expansie van de Duitse Orde in Brabant lijkt dus beperkt te zijn geweest tot drie of vier stichtingen aan de periferie van het hertogdom.⁴³ Ondanks het feit dat het aantal stichtingen van de Orde in Brabant beperkt was had de Orde in de omgeving van de meeste van haar stichtingen wel een diepgaande en verstrekkende macht en autoriteit. Een mogelijke verklaring voor het beperkte aantal stichtingen zou de spanning tussen de Brabantse hertogen en keizer Frederik II kunnen zijn. Keizer Frederik II had een hechte binding met de Duitse Orde.⁴⁴ De Orde steunde de Zesde kruistocht onder leiding van Keizer Frederik II en konden in ruil hiervoor rekenen op keizerlijke steun toen de Orde begon met de verovering van Pruisen.⁴⁵ Hiernaast rekruteerde de Orde vooral in de Rijksministerialiteit en in de niet – landsheerlijke Rijksadel, waardoor zij moeilijk van de grond kwam in gebieden waar het landsheerlijk gezag sterk stond (zoals Brabant).⁴⁶ Hiertegenover stond de politiek van hertog Hendrik I die zich vooral focuste op de belangen van zijn eigen gebied en zijn eigen dynastie. Deze toestand veroorzaakte een latente spanning tussen Hendrik I en latere hertogen van Brabant en de Duitse keizers (die een plek hadden voor de Duitse Orde in hun wereldomvattende ambities). Dit kan een verklaring vormen voor het gebrek aan communicatie en samenwerking tussen de hertogen en de Duitse Orde in een periode die cruciaal was voor de inplanting van de Duitse Orde in Brabant. Toen deze tegenstelling na het Groot Interregnum was weggenomen, was het enthousiasme voor de kruistochten reeds afgenomen wat het groeiproces van de Duitse Orde vertraagde.⁴⁷ In Brabant zien we dat de Duitse Orde op lokaal niveau behoorlijk wat invloed wist uit te oefenen, maar door de internationale politiek van keizers en hertogen wisten ze hun invloed op regionaal niveau nooit echt te laten gelden. De verbinding tussen de Duitse Orde en de Duitse Keizer was een nadeel voor hun activiteiten in Brabant waar de regionaal gerichte hertogen vaak in directe oppositie tegenover de keizer stonden. Ondanks deze beperkingen wist de Duitse Orde echter op economisch gebied een speler van belang te worden in de regio.

De Duitse Orde en de Utrechtse balije.

De Utrechtse balije was één van de belangrijkste bezittingen van de Duitse Orde in de Nederlanden. Toen de Duitse Orde net tot stand kwam in de Nederlanden was het de Meester in de ‘Partes Inferiores’, oftewel Meester van de Nederlanden die het gezag had over de schenkingen aan de Duitse Orde in de Nederlanden (afgezien van de schenkingen in oostelijk Gelderland), hij zetelde herhaaldelijk in Utrecht. Alhoewel de Duitsmeester later de Meester der Nederland verdrong bleef Utrecht van groot belang voor de Duitse Orde als één van de twee balijen in de Nederlanden (naast de balije Biesen) en de zetel van een landcommandeur der Duitse Orde.⁴⁸

De commanderij in Utrecht ontstond met een schenking van Sweder van Dingede en zijn vrouw Beatrix van een huis en hofstede vlakbij de stad Utrecht. Deze schenking was het begin van een zelfstandige commanderij boven de grote rivieren. Na deze schenking werd er vanuit

---

⁴³ Eduard van Ermen, ‘De Vestiging van de Duitse Orde in Brabant’, in: Jozef Mertens (red.), *Miscellanea Balivia de Juncis* (Bilzen, 1995) 30 – 48, alhier 37.

⁴⁴ Van Ermen, ‘de Duitse Orde in Brabant’, 15.

⁴⁵ Ibidem, 45.

⁴⁶ Ibidem, 46.

⁴⁷ Ibidem, 47 – 48.

⁴⁸ J.H. de Vey Mestdagh, *De Utrechtse Balije der Duitse Orde ruim 750 jaar geschiedenis v/d Orde in de Nederlanden* (Alden Biesen, 1988) 1 -2.

Biesen ene Anthonius van Printhaghen naar Utrecht gestuurd als commandeur door de Meester van de Nederlanden. Deze Anthonius begon op de hofstede van Sweder een convent te bouwen dat later het hoofdhuis zou worden van alle in Noord – Nederland gelegen commanderijen.⁴⁹

Utrecht kon zich alleen tot commanderij ontwikkelen dankzij de vele schenkingen en voorrechten die zij in de 13^e eeuw verwierf. In de eerste 50 jaar (1231 – 1287) van haar bestaan verwierf de commanderij bijna elk jaar schenkingen van plaatselijke heren.

Deze schenkingen vormden de basis voor een dozijn commanderijen die naar de commanderij Utrecht keken als hun hoofdhuis, onder andere:

- Schelluinen. (1220)
- Valkenburg. (1242)
- Hofdijk. (1241)
- Nesse (rondom 1243)
- Ophemert. (1250)
- Ootmarsum. (1262)
- Leiden. (1268)
- Zandvoort. (1272/73)
- Bunne. (1272)
- Rhenen. (1277)
- Middelburg. (1284)
- Doesburg. (1286).

Hieruit valt de politieke invloed van de Utrechtse balije af te lezen: ze hadden een dozijn vestigingen door heel de Nederlanden die naar de commandeur te Utrecht keken om hun acties op af te stemmen. Dit respect van de dochterhuizen was een belangrijk machtsmiddel voor de Utrechtse commandeur.⁵⁰

In deze periode ontving de commanderij te Utrecht ook vele schenkingen, de belangrijkste hiervan waren:

- Vrijdom van belastingen en tolgelden.
- Patronaatschappen van kerken:
  - o Schelluinen. (1220)
  - o Maasland met kapellen. (1241)
  - o Valkenburg. (1241)
  - o Oldenboorn met kapellen (1243)
  - o Nicolaaskerk Utrecht. (1250)
- Memoriegelden van de bisschop van Utrecht. 1267
- Het recht tot het verlenen van aflaten. (1248)
- Grond voor uitbreiding van gebouwen van het Duitse Huis te Utrecht. (1255)⁵¹

Bij deze schenkingen kunnen we al een begin zien van de sterke economische invloed die de commanderij (later balije) Utrecht in de Nederlanden had. Deze schenkingen zijn ook een

---

⁴⁹ De Vey Mestdagh, *De Utrechtse Balije der Duitse Orde*, 2.

⁵⁰ Ibidem, 5.

⁵¹ Ibidem, 5.

indicatie van de sociale invloed die de Duitse Orde in de Nederlanden had. De adel maakte dit soort religieuze schenkingen vaak om hun eigen sociale status te verhogen.

In de periode dat de commanderij Utrecht zich tot balije ontwikkelde (1287 – 1345) verwierf de Orde nog meer bezittingen, onder andere:

- De kerken van Tiel met vele rechten en goederen. (1328)
- Alle geestelijke en wereldlijke rechten en goederen van de hertog van Brabant en de graaf van Gelre in Tiel, Zandwijk en Drumpt. (1328)

Op deze manier verwierf de Utrechtse balije uitgebreide bezittingen en werd hun economische invloed in de Nederlanden nog sterker.⁵²

Als we kijken naar de culturele invloed van de Duitse Orde in Utrecht dan is één van de duidelijkste aanwijzingen het stempel dat ze drukten op het religieuze leven in de stad zelf. Ze onderhielden en bouwden meerdere kapellen en kerken. De commanderij zelf was een indrukwekkend complex dat een dominante plek in het stadslandschap innam.⁵³ Dit complex kwam tot stand na de vernietiging van het oude Ordehuis tijdens de belegering van Utrecht door graaf Willem IV van Holland in 1345.⁵⁴

Het Ordehuis in Utrecht had een indrukwekkende bezetting in de 15^e eeuw: 13 broeders (5 ridders en 8 priesters), 2 jonkers, een schrijver, een koster/organist en vier scholieren. Hiernaast telde de commanderij een groot aantal bedienden in tijden van rust en welvaart.⁵⁵ Dit geeft aan dat de Duitse Orde in Utrecht een belangrijke sociale en economische rol vervulde als werkgever voor de plaatselijke bevolking.⁵⁶ Ook op cultureel gebied drukte de Orde haar stempel op de stad Utrecht met de vele kapellen, kerken en bezittingen⁵⁷ die ze beheerde versterkte de Orde de invloed van het katholicisme in de stad en ondersteunde ze de kruisvaarders cultuur die Europa in deze periode in zijn greep hield.⁵⁸

---

⁵² Ibidem, 17 – 19.

⁵³ Ibidem, 21.

⁵⁴ Ibidem, 21.

⁵⁵ Ibidem, 21.

⁵⁶ Ibidem, 21.

⁵⁷ Ibidem, 5.

⁵⁸ Ibidem, 17 – 22.

Wat was de architectonische invloed van de Duitse Orde op haar omgeving?

We hebben gezien op welke verschillende manieren de Duitse Orde invloed in haar gebieden uitoefende. Naast deze invloed op de levens van de inwoners van hun gebieden en op de economische structuur en politiek in haar gebieden had de Orde ook een directe, fysieke invloed. Deze fysieke invloed is terug te zien in de vele bezittingen en gebouwen van de Duitse Orde in de Nederlanden. Ze hadden een groot aantal bezittingen in de Nederlanden waaronder vele kapellen, kerken en andere complexen en gebouwen die ze in beheer hielden. Veel van deze gebouwen hadden een groot belang voor de omgeving waarin ze te vinden waren als religieuze en culturele centra. Veruit het meest bekende en iconische bouwwerk van de Duitse Orde in de Nederlanden was het Ordehuis in Utrecht. Om deze reden begin ik mijn analyse van de fysieke invloed van de Duitse Orde in de Nederlanden bij de Duitse Orde in Utrecht.

De bouwwerken van de Duitse Orde te Utrecht.

Tot 1345 had de Duitse Orde te Utrecht haar intrek in een Ordehuis buiten de stad, geschonken door Sweder van Dingede en zijn vrouw Beatrix.⁵⁹ Dit Huis bestond uit een huis en bijbehorende hofstede. Dit complex werd echter afgebrand tijdens het beleg van Utrecht in 1345, waarna de Orde haar intrek nam binnen de muren van de stad Utrecht.⁶⁰

Het nieuwe complex van de Orde in Utrecht nam indrukwekkende vormen aan in de loop der jaren en had een redelijk grote permanente bezetting: 13 broeders (5 ridders en 8 priesters), 2 jonkers, een schrijver, een koster/organist en vier scholieren. Hiernaast telde de commanderij een groot aantal bedienden in tijden van rust en welvaart.⁶¹ Anders dan in Friesland kende de Orde in Utrecht geen lekenbroeders: alle broeders waren “*met den kruize*”, oftewel ridder – of priesterbroeders. Om deze mensen te huisvesten en de administratieve, religieuze en militaire taken van de Orde en het bestuur van de balije te vervullen was een uitgebreid complex nodig dat hiernaast ook de macht en status van de Orde moest uitstralen. Het complex kende een kerk, een kapel, vele zalen, kamers, een archiefbewaarplaats, keukens, kelders en een aanzienlijk aantal afzonderlijke gebouwen.⁶²

Dit complex was gesitueerd aan de westelijke rand van de oude binnenstad van Utrecht, onbekend voor de meeste Utrechters tot men in 1993 met een restauratie begon.⁶³ Het land voor dit nieuwe complex werd verkregen van bisschop Jan van Arkel en het eerste gebouw dat werd opgetrokken was een nieuw Ordehuis, opgetrokken met bakstenen van het oude Ordehuis. Nadat dit onderkomen klaar was werd er een nieuwe kerk opgetrokken uit nieuwgebakken stenen. De bouw van deze nieuwe kloosterkerk duurde elf jaar, alleen de sacristie is tot de dag van vandaag nog bewaard gebleven.⁶⁴ Met deze twee gebouwen was de nieuwe balije in principe compleet. Om het goede functioneren van de balije

⁵⁹ Ibidem, 2.

⁶⁰ Ibidem, 21.

⁶¹ Ibidem, 21.

⁶² Ibidem, 21.

⁶³ Bart Klück, *De Landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht*, (Utrecht, 1995) 4.

⁶⁴ Klück, *De Landcommanderij van de Duitse Orde*, 6 – 7.

te garanderen zijn er echter ook nog allerlei bijgebouwen verrezen, waaronder een huis voor de landcommandeurs, een kluistoren en een bewaarplaats voor het archief, gelegen onder de vergaderzalen van de Duitse Orde.⁶⁵

Al deze gebouwen werden opgetrokken in baksteen volgens de bouwstijlen van de Duitse Orde en drukten een stempel op het Utrechtse stadbeeld in de Middeleeuwen.

Een uniek kenmerk van het complex te Utrecht is de aanwezigheid van een serie portretten die alle landcommandeurs van de balije Utrecht weergeven. Alhoewel verscheidene van de portretten in de serie beschadigd werden tijdens de Reformatie zijn gerestaureerd in opdracht van de Orde en zijn ze nog altijd te vinden in het gebouw van de Duitse Orde in Utrecht.⁶⁶

Na de Reformatie boette de Duitse Orde echter aan belang, macht en invloed in vanwege de vele verboden en restricties waaraan katholieke organisaties in de Republiek waren onderworpen. In 1811 werd het complex overgenomen door de Franse staat onder Napoleon om als militair hospitaal te dienen voor de oorlogen in Europa.⁶⁷ Ironisch genoeg vervulde het complex zo wederom één van de functies die de Orde vervulde in haar hoogtijdagen.

Het complex neemt tot op de dag van vandaag een prominente plek in het oude Utrechtse stadscentrum en is nog steeds een object van interesse voor vele onderzoekers en historici. Het Ordehuis van Utrecht is onlosmakelijk verbonden met de historie van de stad.

De bouwwerken van de Duitse Orde in Brabant.

De Duitse Orde in Brabant was niet zo gecentreerd als ze in de balije Utrecht was. Ze bezetten enkele bezittingen aan de periferie van het hertogdom waaronder enkele huizen, kerken en kapellen.⁶⁸ Veel van deze bezittingen waren schenkingen van plaatselijke heren die hun huizen, hoven en hun patronaatsrechten over bestaande kerken en kapellen overdroegen aan de Duitse Orde.

In Brabant hoefde de Duitse Orde dus geen compleet nieuwe gebouwen op te richten, in plaats daarvan namen ze bestaande gebouwen over die vervolgens konden worden aangepast voor het gebruik van de Orde.⁶⁹ De architecturale invloed van de Duitse Orde in de Brabantse gebieden lijkt om deze reden beperkt te zijn geweest tot renovaties en aanpassingen van al bestaande gebouwen en lijkt dus minder nadrukkelijk aanwezig te zijn geweest dan ze in Utrecht was.

---

⁶⁵ Ibidem, 7 – 8.

⁶⁶ Daantje Meuwissen, 'Faithful to Tradition, The Function of the Portrait Series of the Land Commanders of the Teutonic Order, Utrecht Bailiwick', in: Johannes A. Mol, Klaus Militzer en Helen J. Nicholson (red.), *The Military Orders and the Reformation, Choices, State building and the weight of Tradition*, 237 – 268, alhier 237 – 246.

⁶⁷ Bart Klück, *De Landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht*, (Utrecht, 1995), 45.

⁶⁸ Eduard van Ermen, 'De Vestiging van de Duitse Orde in Brabant', in: Jozef Mertens (red.), *Miscellanea Balivia de Juncis* (Bilzen, 1995) 30 – 48, alhier 35 – 37.

⁶⁹ Van Ermen, 'de Duitse Orde in Brabant', 36 – 38.

De bouwwerken van de Duitse Orde in Friesland.

In Friesland had de Duitse Orde meerdere kloosters, kerken, kapellen en andere gebouwen in haar beheer. Veel van deze gebouwen waren overgedragen in het beheer van de Duitse Orde door plaatselijke heren, plaatselijke families of door de bisschop te Utrecht.⁷⁰

Het eerste klooster dat de Duitse Orde in Friesland stichtte was het klooster te Nes waaruit verschillende dochterstichtingen voortkwamen. De bekendste van deze dochterstichtingen zijn de kloosters in Steenkerk en Schoten.⁷¹ Naast deze kloosterstichtingen kreeg de Duitse Orde ook het beheer over verscheidene kapellen en kerken in de Friese gebieden.⁷²

De kerken en kapellen die de Duitse Orde in Friesland in haar beheer kreeg waren net zoals in Brabant bestaande gebouwen die de Orde zo kon overnemen.⁷³ Naast renovaties en enkele toevoegingen zal de Orde aan deze gebouwen niet veel hebben veranderd door de jaren heen.

De kloosters die de Orde stichtte waren echter geheel nieuwe gebouwen, gesticht volgens hun aanwijzingen en onder hun supervisie. De kloosters van de Duitse Orde te Nes, Steenkerk en Schoten waren symbolen van de macht, rijkdom en visie van de Duitse Orde in Friesland die het landschap rondom hen domineerden.⁷⁴ Tijdens de Reformatie werden deze kloosters jammer genoeg ontbonden in verband met het verbod op katholieke organisaties in Friesland.⁷⁵ Een verbod ontstaan uit angst tegen de katholieke Spanjaarden. Om deze reden is er van deze gebouwen tegenwoordig geen spoor meer terug te vinden waardoor we slechts kunnen speculeren naar hun vorm, omvang en indeling.

---

⁷⁰ J. A. Mol, *de Friese Huizen van de Duitse Orde, Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Ljouwert, 1991) 50 – 57.

⁷¹ Mol, *Friese Huizen*, 32 – 33.

⁷² Ibidem, 45 – 47.

⁷³ Ibidem, 45 – 46.

⁷⁴ Ibidem, 51 – 53.

⁷⁵ J.A. Mol, 'Trying to Survive, The Military Orders in Utrecht, 1580 – 1620, in: Johannes A. Mol, Klaus Militzer en Helen J. Nicholson (red.), *The Military Orders and the Reformation, Choices, State building and the weight of Tradition*, 181 – 207, alhier 181.

Wat was de religieuze invloed van de Duitse Orde in haar gebieden?

We hebben nu gekeken naar verschillende aspecten waarop de Duitse Orde invloed had in haar gebieden in de Nederlanden: economisch, politiek, architecturaal et cetera. Nu is het tijd om te gaan kijken naar de invloed die de Duitse Orde had op het religieuze leven in haar gebieden. De Duitse Orde is van oorsprong een monastiek – militaire orde met als primaire doelen ziekenzorg, zielenzorg en verdediging van het geloof.⁷⁶ Om de vraag over de omvang van de religieuze invloed van de Duitse Orde te beantwoorden zal er aandacht worden besteed aan verschillende aspecten van deze invloed: de hoeveelheid aandacht die de Orde besteedde aan zielenzorg in hun gebieden, de hoeveelheid priesters die zij leverden in haar gebieden en de hoeveelheid steun die zij genoten van de bisschoppen in de Nederlanden.

Wat was de religieuze invloed van de Duitse Orde in de landcommanderij Utrecht?

In Utrecht had de Duitse Orde een zeer sterke aanwezigheid, ze onderhielden verschillende kerken en kapellen⁷⁷ en leverden priesters om de diensten in deze gebouwen te verzorgen.⁷⁸ De Duitse Orde was in de omgeving van Utrecht dus verantwoordelijk voor de zielenzorg voor een behoorlijk aantal mensen. Hiernaast verkreeg de Duitse Orde in Utrecht ook het patronaatschap van verscheidene kerken in haar gebied:

- Schelluinen. (1220)
- Maasland met kapellen. (1241)
- Valkenburg. (1241)
- Oldenboorn met kapellen (1243)
- Nicolaaskerk Utrecht. (1250)⁷⁹

Toen de commanderij in Utrecht zich ontwikkelde tot balije namen haar bezittingen nog verder toe, waaronder het aantal kerken dat onder haar beheer stond:

- De kerken van Tiel met vele rechten en goederen. (1328)
- Alle geestelijke en wereldlijke rechten en goederen van de hertog van Brabant en de graaf van Gelre in Tiel, Zandwijk en Drumpt. (1328)⁸⁰

Met elke kerk die onder het beheer van de Duitse Orde kwam te staan nam haar invloed over het religieuze leven in haar gebied toe. Priesterbroeders verzorgden de diensten in kerken die onder toezicht van de Duitse Orde stonden.

In Schelluinen hebben we de beschikking over uitgebreide commanderijrekeningen die laten zien hoeveel middelen en mankracht de Duitse Orde besteedde aan het onderhoud van de kerk

---

⁷⁶ James W. Brodman, 'Rule And Identity: The Case Of The Military Orders', *The Catholic Historical Review*, Vol. 87, No. 3 (Jul. 2001), 383-400, alhier 388 – 389.

⁷⁷ Bart Klück, *De Landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht*, (Utrecht, 1995) 5 – 8.

⁷⁸ J.H. de Vey Mestdagh, *De Utrechtse Balije der Duitse Orde ruim 750 jaar geschiedenis v/d Orde in de Nederlanden* (Alden Biesen, 1988) 21.

⁷⁹ De Vey Mestdagh, *De Utrechtse Balije der Duitse Orde*, 5.

⁸⁰ Ibidem, 17 – 19.

daar.⁸¹ Wat Schelluinen hiernaast nog bijzonder maakt is het bestaan van een document: de *Constitutio Scalunensis*. Dit document geeft ons een unieke blik op de gang van zaken in de Schelluinse parochiekerk tijdens het kerkelijke jaar.⁸² Het is in feite een handleiding voor de verantwoordelijke pastoor of commandeur. Het bevat aanwijzingen voor kerkelijke vieringen tijdens feestdagen en de afhandeling van de uitvaart voor plaatselijk overleden ridderbroeders of commandeurs.⁸³ De afhandeling van de uitvaart was duidelijk een zaak die enkel broeders van de Orde aanging. De viering van feestdagen in de kerk was echter iets dat betrekking had op de hele parochie aangezien kerkelijke vieringen iets voor de hele gemeenschap waren. In Schelluinen zien we dus heel duidelijk hoe de aanwezigheid van de Duitse Orde het religieuze leven in de omgeving bepaalde.

Eén van de belangrijkste redenen van de snelle acquisitie van kerken, kapellen en andere bezittingen door de Duitse Orde was de steun die de Orde genoot van de bisschop van Utrecht. De bisschop van Utrecht schonk de Duitse Orde ook bezittingen in Friesland, patronaatschappen van kerken en andere voorrechten.⁸⁴ In 1266 nam de paus Clemens IV het Duitse Huis te Utrecht met inwoners en toebehoren zelfs onder zijn bescherming.⁸⁵ Dankzij de steun van bisschoppen en pausen kon de Duitse Orde haar invloed (zowel religieus als wereldlijk) uitbreiden in de Nederlanden. Deze steun werd vermoedelijk niet enkel verleend vanuit charitatieve overwegingen maar om de invloed en macht van de Kerk in de Nederlanden te vergroten. Hier zien we hoe politiek en religie in de Middeleeuwen vaak onlosmakelijk met elkaar verbonden waren.

Wat was de religieuze invloed van de Duitse Orde in de Friese gebieden?

In de Friese gebieden beheerde de Duitse Orde verscheidene kerken en kapellen, hiernaast wisten ze ook enkele kloosters in het gebied te stichten. De bezittingen die de Orde in Friesland wist te verwerven waren een combinatie van schenkingen van plaatselijke families, heren en de Utrechtse bisschop en van bezittingen en rechten die ze verkregen door middel van ruil of aankoop.⁸⁶

De situatie van de Duitse Orde was voor een groot deel hetzelfde als in andere delen van de Nederlanden, met de uitzondering dat zij in Friesland ook enkele volwaardige kloosters wist te stichten. De belangrijkste van deze kloosters waren die in Nes, Steenkerk en Schoten.⁸⁷

In mijn mening is de aanwezigheid van deze kloosters één van de belangrijkste kenmerken van de religieuze invloed van de Duitse Orde in de Friese gebieden. De kerken en kapellen die de Orde onderhield en waar zij priesters voor leverde waren natuurlijk een bron van religieuze invloed voor de Duitse Orde in Friesland. Maar de potentiële invloed van een klooster is in mijn mening vele malen groter.

---

⁸¹ Huib J. Zuidervaart, *Ridders, Priesters en Predikanten in Schelluinen, de geschiedenis van een Commanderie van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht* (Hilversum, 2013) 88.

⁸² Zuidervaart, *Ridders, Priesters en Predikanten*, 92.

⁸³ Ibidem, 92.

⁸⁴ J.H. de Vey Mestdagh, *De Utrechtse Balije der Duitse Orde ruim 750 jaar geschiedenis v/d Orde in de Nederlanden* (Alden Biesen, 1988) 6.

⁸⁵ De Vey Mestdagh, *De Utrechtse Balije der Duitse Orde*, 5.

⁸⁶ J. A. Mol, *de Friese Huizen van de Duitse Orde, Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Ljouwert, 1991) 38 – 41.

⁸⁷ Mol, *Friese Huizen*, 32 – 33.

Als we willen kijken naar de invloed die de kloosters van de Duitse Orde op hun omgeving hadden moeten we eerst iets meer weten over de kloosters zelf. Het klooster in Nes was het eerste dat de Duitse Orde in Friesland stichtte (1243).⁸⁸ Deze stichting werd krachtig ondersteund door de bisschop van Utrecht, met een voorwaardelijke overdracht van de kerk van Oldeboorn.⁸⁹

Het klooster te Nes had zowel broeders als zusters onder haar hoede. De broeders te Nes werden onderverdeeld in verschillende gradaties: priesterbroeders met een ambt, de gezamenlijke priesters zonder een ambt (priesters die geen voorgangers van een geloofsgemeenschap waren), lekenbroeders met een ambt en lekenbroeders zonder een ambt. De plaatselijke commandeur en prior overzagen de dagelijkse gang van zaken in het klooster. Interessant om op te merken is dat bij de benoeming van prior Wiba tot commandeur in 1401 de pastoors van Oldeboorn en Imsum worden genoemd in een brief aan de landcommandeur van de Orde om bedoeld om de keuze van Wiba als commandeur te laten goedkeuren.⁹⁰ Deze pastoors werden in een lijst genoemd met de priesterbroeders van het klooster te Nes en waren dus nauw met hen verbonden, mogelijk waren ze zelfs opgeleid in het klooster voor ze de verantwoordelijk voor hun parochies op zich namen. Hieruit blijkt dus hoe de aanwezigheid van een klooster van de Duitse Orde het religieuze leven in de omgeving vormgaf: priesterbroeders van de Orde namen de zielzorg voor de gelovigen in de omgeving op zich.⁹¹ De parochies die onder het gezag van de Duitse Orde te Nes is stonden waren waarschijnlijk schenkingen van plaatselijke heren (de zogeheten eigenkerken) die met toestemming van de bisschop werden overgedragen.⁹² De kerk te Nes zelf stond voor de overdracht onder het gezag van de familie Lyedinga en vermoedelijk was de opname van één van hun familieleden in de Orde de reden voor de overdracht.⁹³ Deze parochies vielen dus niet direct onder het gezag van het bisdom alhoewel ze wel met de toestemming van de bisschop werden overgedragen. Hiernaast deed de bisschop aanvullende schenkingen aan de Orde in Friesland in de vorm van goederen en rechten om haar groei te stimuleren.⁹⁴

Als we kijken naar de samenstelling van het personeel te Nes en hierbij letten op het absolute minimum voor het jaar 1404 dan telde Nes één commandeur, één prior, één biechtvader, twee priesters, twee kellenars (keldermeesters), twee hofmeesters, twee ingeklede en twee nog niet ingeklede lekenbroeders, dus in totaal dertien priesterbroeders binnen het convent plus nog vier tot zes priesterbroeders daarbuiten. Met zo'n groot aantal priesters en pastoors die werden geleverd door de Duitse Orde moet hun invloed op het religieuze leven in Nes en de directe omgeving aanzienlijk zijn geweest.⁹⁵

Tot slot vind ik het nog van belang om de invloed van de bisschop te Utrecht te noemen in verband met de uitbreiding van de Duitse Orde in Friesland. Hij was degene die de eerste stichting van het klooster te Nes mogelijk heeft gemaakt met de overdracht van de kerk te

---

⁸⁸ Ibidem, 32.

⁸⁹ Ibidem, 53.

⁹⁰ Ibidem, 67.

⁹¹ Ibidem, 67 – 68.

⁹² Ibidem, 45 – 46.

⁹³ Ibidem, 51 – 53.

⁹⁴ Ibidem, 53 – 54.

⁹⁵ Ibidem, 68.

Oldenboorn.⁹⁶ Naast religieuze motieven had de bisschop ook politieke beweegredenen om de Orde en andere religieuze organisaties in Friesland te ondersteunen: hij wilde zich van de steun van de Friesen verzekeren als hij hun hulp nodig mocht hebben. De grootste uitbetaling van deze politiek ondervonden de bisschoppen van Utrecht tijdens hun veldtochten in Drente (1228 – 1231) waarbij ze veel steun ondervonden van de Friese bevolking, opgezweept door de geestelijken in Friesland waaronder de abten, prioren en proosten van de nieuwe kloosters. De Duitse Orde profiteerde van deze begunstigingspolitiek van de bisschop vanwege het positieve klimaat omtrent kloosterstichtingen dat hierdoor in het leven geroepen werd. Een bijeffect van deze begunstiging was het feit dat de bisschop op de steun van de Duitse Orde in Friesland kon rekenen mocht hij deze nodig hebben.⁹⁷ In Friesland zien we dus net als in Utrecht dat politiek en religie in de Middeleeuwen nauw met elkaar verbonden waren.

Wat was de religieuze invloed van de Duitse Orde in de Brabantse gebieden?

De invloed van de Duitse Orde in de Brabantse gebieden was beperkter vergeleken met hun invloed in Friesland en de Utrechtse balije. In Brabant was de Duitse Orde een laatkomer die moest concurreren met de Tempeliersorde en de Hospitaalridders. Hiernaast waren er afgezien van de ridderordes nog vele monastieke ordes die zich in Brabant vestigden in deze tijd. Vanwege deze concurrentie en de politiek bedreven door plaatselijke heren bleef de invloed van de Duitse Orde in Brabant beperkt tot de periferie van het gebied.⁹⁸

Ondanks deze beperkte groei in de Brabantse gebieden oefende de Duitse Orde wel invloed uit op het religieuze leven in de gebieden onder haar beheer. In Bekkevoort bezat de Orde bijvoorbeeld het bevestigingsrecht van de parochie en in de loop van de dertiende eeuw wist de Orde de versnipperde tienden in Bekkevoort één voor één te verwerven.⁹⁹ Een soortgelijke politiek bedreven ze ook in Mechelen. Deze tienden werden vervolgens (gedeeltelijk) aangewend om in het onderhoud van de parochiekerk te voorzien. In Bekkevoort zien we dus dat de plaatselijke parochie geheel onder het beheer van de Duitse Orde komt te staan en dat de zielzorg van de plaatselijke bewoners de verantwoordelijkheid van de Duitse Orde werd.¹⁰⁰

Naast de religieuze invloed die de Duitse Orde in Bekkevoort uitoefende bekleedden broeders van de Orde ook enkele belangrijke posities in Vught: zo werd broeder Gerard van Tienen in het necrologium van Alden Biesen als pastoor van Vught vermeld.¹⁰¹ In Vught zien we dus een broeder van de Duitse Orde die een invloedrijke religieuze positie bekleed.

De invloed van de Duitse Orde is in Brabant nooit echt uitgebreid geweest, plaatselijke politiek en de aanwezigheid van de Tempeliers en de Hospitaalridders hielden haar groei tegen. Ondanks deze beperkte invloed in het gebied zien we echter wel dat de Duitse Orde invloed uitoefende op het religieuze leven in haar Brabantse gebieden.

---

⁹⁶ J.H. de Vey Mestdag, *De Utrechtse Balije der Duitse Orde, ruim 750 jaar geschiedenis v/d Orde in de Nederlanden* (Alden Biesen, 1988) 6.

⁹⁷ J. A. Mol, *de Friese Huizen van de Duitse Orde, Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Ljouwert, 1991) 58 – 60.

⁹⁸ Eduard van Ermen, 'De Vestiging van de Duitse Orde in Brabant', in: Jozef Mertens (red.), *Miscellanea Balivia de Juncis* (Bilzen, 1995) 30 – 48, alhier 47 – 48.

⁹⁹ M. van der Eycken, *De commanderij Bekkevoort, De Duitse Orde in Bekkevoort en Diest* (Bilzen, 2009) 48 – 49.

¹⁰⁰ Van der Eycken, *De commanderij Bekkevoort*, 49.

¹⁰¹ Eduard van Ermen, 'De Vestiging van de Duitse Orde in Brabant', in: Jozef Mertens (red.), *Miscellanea Balivia de Juncis* (Bilzen, 1995) 30 – 48, alhier 37.

Conclusie:

Het hoofddoel van dit onderzoek was het verschaffen van een overzicht van de invloed van de Duitse Orde in de Nederlanden samengesteld uit een compilatie van verscheidene onderzoeken naar bepaalde bezittingen van de Orde in de Nederlanden.

De vraag die ik met dit onderzoek hoopte te beantwoorden was: Op welke manieren oefende de Duitse Orde invloed uit op haar bezittingen in de Nederlanden? In de loop van dit onderzoek hebben we vele verschillende manieren gezien waarop de Duitse Orde haar invloed liet gelden in de Nederlanden.

We hebben gezien hoe groot de invloed van de Orde op de economie, politiek, religie, cultuur en het landschap was in de Nederlanden. We hebben gezien hoe de Duitse Orde in Friesland verscheidene kloosters oprichtte en verscheidene parochies onder haar beheer kreeg. We hebben gezien hoe de Orde in Utrecht een complex binnen de stadsmuren bouwde dat vandaag de dag nog steeds zichtbaar is en een duidelijke invloed heeft op het stadsbeeld. We hebben gezien hoe de Duitse Orde in Brabant enkele dorpen geheel onder haar invloed wist te krijgen en hoe ze een belangrijke rol innamen in de plaatselijke handel.

In Friesland zagen we dat de Duitse Orde voornamelijk een religieuze en sociale functie vervulde. Er waren geen ridderbroeders te vinden in de Friese huizen van de Orde en in Nes, Steenkerk en Schoten stonden kloosters waar priesterbroeders werden opgeleid. Verscheidene parochies in Friesland stonden onder het beheer van de Orde. Deze invloed was zo verstrekkend dat in sommige dorpen bijna alle religieuze functies vervuld werden door broeders van de Orde. Hiernaast zagen we een groot aandeel van de cijzen, tienden en tolleren in de Friese gebieden in handen kwamen van de Orde en dat zij uitgestrekte bezittingen in handen had die werk verschaften aan plaatselijke inwoners.

In Brabant zagen we dat de Duitse Orde door politiek werd verdreven naar de periferie van het gebied en niet meer dan vier commanderijen wist te stichten. In de commanderijen die zij wist te stichten in het gebied was de invloed van de Orde echter zeer sterk. In Bekkevoort wisten de broeders vrijwel alle landsheerlijke rechten, tienden en andere bezittingen te verwerven. In Vught verkregen ze het beheer over de plaatselijke parochie. Vanuit Mechelen wisten de broeders een handelsnetwerk op te bouwen dat een verbinding verzorgde in de wijn-, wol- en zouthandel tussen Antwerpen en de Duitse gebieden rondom Koblenz. In Gemert wisten de broeders in samenwerking met plaatselijke heren de invloed van de landsheer te weerstaan.

In Utrecht zagen we hoe de Duitse Orde een uitgebreide commanderij binnen de stadsmuren opbouwde die uitgroeide tot balije met vele dochtercommanderijen onder zich. We hebben gezien dat de Orde een stempel op het stadsbeeld van Utrecht drukte die vandaag de dag nog zichtbaar is. Hiernaast verwierf de Orde vele rechten en bezittingen die onder het beheer van de commanderij te Utrecht kwamen te staan. Met deze rechten en bezittingen groeide de commanderij van Utrecht uit tot een machtsfactor die de gelijke was van vele wereldlijke heren uit deze periode.

Om terug te komen op de vraag op welke manieren de Duitse Orde invloed uitoefende op haar bezittingen is het mijn mening dat de invloed van de Orde gelijk was aan die van de vele (lands)heren die de Nederlanden in deze tijd kenden. Ze waren een politieke en economische factor van belang. Hiernaast oefende de Orde ook een grote religieuze invloed op haar

gebieden uit door middel van de aanstelling van pastoors en priesters en het beheer van kapellen, kerken en parochies. De invloed van de Duitse Orde in de Nederlanden is vergelijkbaar met de invloed van de bisschop van Utrecht in zijn bisdom: de commandeurs waren landsheren en religieuze leiders ineen en hebben een diepe en verregaande invloed uitgeoefend op de gebieden onder hun beheer. Sommige van de sporen van deze invloed zijn vandaag de dag nog terug te vinden in Nederland in de vorm van documenten, historische verslagen of monumenten zoals het complex van de Duitse Orde in Utrecht.

Bibliografie.

Literatuur

- Forey, A.J., 'Novitiate and Instruction in the Military Orders during the Twelfth and Thirteenth Centuries.', *Speculum* 61:1 (1986) 1 – 17.
- Klück, Bart, *De landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht* (Amsterdam, 1995)
- van Ermen, Eduard, 'De vestiging van de Duitse Orde in Brabant', in: Jozef Mertens (red.), *Miscellanea Baliviae de Juncis* (Bilzen, 1995), 30 – 48.
- van der Eycken, M., *De commanderij Bekkevoort, de Duitse Orde in Bekkevoort en Diest (1229 – 1796)* (Bilzen 2009).
- Meuwissen, Daantje, 'Faithful to Tradition, The Function of the Portrait Series of the Land Commanders of the Teutonic Order, Utrecht Bailiwick', in: Johannes A. Mol, Klaus Militzer en Helen J. Nicholson (red.), *The Military Orders and the Reformation, Choices, State building and the weight of Tradition*, 237 – 268.
- Mol, J.A., *De Friese Huizen van de Duitse Orde, Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Ljouwert, 1991).
- Mol, J. A., 'Nederlandse Ridderbroeders van de Duitse Orde in Lijfland. Herkomst, afkomst en carrières.', *Low Countries Historical Review* 111 (1996), 1 – 29.
- Mol, J.A., 'Trying to Survive, The Military Orders in Utrecht, 1580 – 1620, in: Johannes A. Mol, Klaus Militzer en Helen J. Nicholson (red.), *The Military Orders and the Reformation, Choices, State building and the weight of Tradition*, 181 – 207.
- Moors, Danique, 'Het ontstaan van de commanderij Pitzemburg en de vestiging in Mechelen ca. 1220 – 1300', in: Jozef Mertens (red.), *Adel, ridderorde en erfgoed in het Land van Maas en Rijn* (Bilzen, 2012), 67 – 76.
- de Vey Mestdagh, J.H., *De Utrechtse Balije der Duitse Orde, ruim 750 jaar geschiedenis v/d orde in de Nederlanden* (Alden Biesen, 1988).
- Zuidervaart, Huib J., *Ridders, Priesters en Predikanten in Schelluinen, de geschiedenis van een Commanderij van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht* (Hilversum, 2013).